

MAJANDUSOLUD EESTIS XVIII SAJANDIL

Lisandeid talurahva vabastamise ajaloole

Eesti ala XVIII sajandi maa-majapidamine erines üsna oluliselt nüüdisaegsest, mitte üksnes maavalduse struktuuri, vaid ka põlluharimisviiside, töövahendite ja tootmisainete poolest. Suur muutus sel alal teostus alles XIX sajandi teisel poolel. Alles siis hakkas järk-järgult suurmajapidamise kõrvale tekkima arvukas väikemajapidajate-taluomanikkude kiht ning ka suurmajapidamise enda juhtimine asetus hoopis uutesse, teissuguse aja nõuetele vastavatesse tingimustesse. Alles siitpeale, mõisades osaliselt juba XIX sajandi alguses, tungisid põllumajandusse arenenumad töövahendid, sügavam maaharimine, agrikultuuriline keemia ja uued põllutöö-kultuurid, nagu kartul ja põlluhein.

XVIII sajandi agraarse majapidamise struktuuris mängis suurt osa mõis, millest sõltus otseselt talumajapidamine. Viimane oli suuresti rakendatud mõisamajapidamise ja mõisavõimu teenistusse: asustatud talumaa täitis mõisas igasuguse töö, olgu see teo näol mõisa põllul või rehepeksu, viljavoorimise, puuraiumise, -vedamise, viinapõletamise või muul kujul. Lisaks sellele pidi talumajapidamine tootma mõisale andamiteks teravilja ja mitmesuguseid muidprodukte, nagu loomi, võid, mune jne. Olles mõisa majapidamistarvete ja mõisavõimu otseseks sõltlaseks, olenes talupoegkonna kihi majanduslik hea käekäik täiel määral mõisast. Riik oleks ju võinud end segada talude ja mõisavõimu vahele, kuid tookordsete valitsevate vaadete ja olukordade tõttu toimus niisugune vahelesegamine siiski nõrgalt ning leidis harilikult ka väga tugevat opositsiooni mõjuvõimsa aadli poolt, keda valitsusel tuli arvestada poliitilistel põhjustel.

Suuremat mõju võis keskvalitsus agraarolude kujunemisele avaldada kaudselt siis, kui riigil enesel oli maal suuremal määral mõisu.

XVIII sajandiks oli riigimaade ala võrreldes keskajaga aga suuresti vähenenud. Poola riigi kätte läks Vana-Liivimaa riikonna kokkuvarisemisel õige suur osa Liivimaa haritud maa-alast, talupoja adramaadest, mida riik hakkas ise majandama. Samuti oli Põhja-Eestis Rootsi aja alguses riigi otseses valduses üsna suur haritud ala. 1580-tes aastates kuulus kroonule 3188 asustatud ja 2313 tühja adramaad. Enamik neist aga läks pea erakättesse ja Gustav Adolfi valitsuse ajal, a. 1615, oli kroonul, Virumaa kaasa arvamata, veel ainult 1184 adramaad, neist asustamata 1030¹. Hiljemini maade võõrandamine jätkus.

Ka Lõuna-Eestis likvideeriti Gustav Adolphi ajal riigi suurmaapidamine. Karl XI aegne suur mõisade reduktsioon tõi küll riigile tagasi Liivimaal $\frac{5}{6}$ adramaadest, Eestimaal umbes $\frac{2}{5}$ ja Saaremaal $\frac{3}{4}$. Riik aga ei loonud oma mõisamajapidamiste struktuuris olulist uut: riigistatud mõisade enamik renditi esijoones endistele valdajatele ja riigivalitsuse otsene vahelesegamine siinsete riigimõisade majandamisse piirdus järelevalve-aparaadi loomisega, mille ülesandeks oli valvata selle järele, et mõisade rentnikud ei kahandaks riigi sissetulekuid mittelubatud majapidamisviisidega, et riigimõisade majapidamine oleks korras ja et retnikud ei lagastaks riigi vara. Mõnevõrra mõjustasid mõisamajapidamist muidugi Karl XI agraarreformid, mis taotlesid talupoegade kaitset selles mõttes, et reguleeriti täpsamalt talupoegade töökohustused ja andamite määra, mille kohta seati sisse ka hoolikam järelevalve.

Vene ajal järgnes Karl XI radikaalsele sammule järsk reaktsioon. Riigimõisad hakkasid jälle hoogsalt riigi käest erakätesse libisema.

Alexander Tobien'i andmeil oli riigil 1738. a. Liivimaal ainult $1468\frac{3}{8}$ asustatud adramaad, eramõisadel $3371\frac{1}{2}$; 1758/61 revisjoni järgi oli riigil $1081\frac{3}{8}$ ja erakätes $5181\frac{3}{4}$. Järelikult oli juba XVIII sajandi teise poole alguses Liivimaal erakätes umbes $\frac{5}{6}$ adramaadest. Rootsi ajal, enne reduktsiooni, kuulus Liivimaal rootsi suuraadlile võrdlemisi suuri maa-alasid, J. Vasar'a andmeil (Die grosse livl. Güterreduktion, Tartu 1931, lhk. 375) $2865\frac{7}{8}$ adramaad ehk 45% kõigest adramaadest. Reduktsiooni tühistudes restitueeriti peamiselt saksa aadli mõisu, kuid osaliselt ka rootsi suuraadli maid. Järk-järgult libises järelejäänud maid erakätesse, osalt saksa soost aadlile, osalt aga mitmesugustele vene suurnikele. Nii näit. doneeris keisrinna Eliisabet Võnnu lossi krahv Bestužev-Rjuminile, Peeter I 1720. a. Põltsamaa mõisad kammernõunik Heinrich Fick'ile, Eliisabet 1744. a. Viljandi lossi ala oma kojadaamile Maria Tšoglovile, juba 1717. a. doneeris tsaar Peeter Röpina kihelkonna mõisad krahv Jagušinskile jne. Hiljemini aga läksid need ühel või teisel teel uute valdajate kätte. Sellest muidugi oli vähe, et riik oleks võinud avaldada kaudset majanduslikku mõju eramõisadele. Seda ei püütudki teha. Ka Vene ajal toimus riigimõisade majapidamine oluliselt samalaadiliselt kui eramõisades, olgugi et siin rentnikkude järelevalveks rakendati teatud määral Rootsi aja lõpust pärit olevaid määrusi³.

Majapidamise üldilme oli XVIII sajandil ekstensiivne: see oli iseloomulik nii mõisa- kui ka talumajapidamisele. Mõisade majandamiseks vajalik tööjõud polnud palgaline, vaid selle andis mõisade alasse kuuluv talupojaskond. Igal talunikul lasus vastavalt talu suurusele teatud määr teopäevi, millisest kohustusest polnud vabad ka vabadikud. Töökohustusi täitsid talud jala- ja rakkepäevade, vabadikud peamiselt jalapäevade näol. Tööliste mõisa saatmisel pidid talud varustama neid toitmoona, tööloomade ja põllutööriistadega. On seega loomulik, et mõisa majapidamine ei nõudnud kuigi suurt kapitalipaigutust;

koguni kardeti raha paigutada majapidamisse. Seda vältida oli seda kergem, et mõis vajas suuremal määral majanduslikke ehitisi alles peale teoorjuse kaotamist, XIX sajandi teisel poolel, kui tuli ehitada moonakate maju, pidada suuremal määral tööloomi, hankida tööriistu ja maksta töölistele palka. Ka ei nõudnud mõisadelt kuigi suurt kapitalimahutust primitiivsed tööstuslikud ettevõtted, viinakäitised. Mõisa häärberite ja majanduslikkude ehitiste ehitamine ja korrashoid lasus talupoegadel, niipalju kui nende ehitamisel ja sisustamisel ei vajatud oskustöölisi. Tööjõu kasustamine nii mõisades kui ka taludes oli äärmiselt ebaratsionaalne ja ebaotstarbekohane. See ebaotstarbekohasus kulmineerus majapidamise tootmise süsteemi väheses efektiivsuses. Kulutatud tööjõud ei vastanud töö tulemustele.

Et mõisade majapidamine XVIII sajandil ei vajanud säärast kapitalipaigutamist kui XIX sajandi teisel poolel, siis ei võinud ka kriisiajad olla neile nii rasked kui nüüd, puhtkapitalistliku majapidamise ajal. Ilmtingimata vajas aga mõis XVIII sajandilgi põldude väetamiseks karja. Suuri raskusi tegi aga viljahindade langus talupoegadele, sest neil oli raske täita oma rahalisi kohustusi mõisa ja kroonu vastu; kibedasti andis viljahinna langus end tunda muidugi ka hädavajalikkude sisseostude tegemisel. Hupel'i andmeil saanud talupoeg 1770. aastal tündri rukki eest tündri soola, kuid vilja väljaveo keelu aegu (1760. aastail) maksnud tünder soola 4 tündrit rukkeid, nii et talupoeg pidi suure hädaga palju vilja turustama ⁴.

Jälgigem nüüd põlluharimisel kasustusel olevaid tööloomi ja põllutööriistu. Võrumaal kasustati tööloomadena osalt härgi ja osalt ka hobuseid. Eestis harilikult rakendati kaks härga. Rõuges, Kanepis ja Harglas künti harva härgadega; inimeste arvates ei lubanud seda vooremaastik. Ka Tartumaal kasustati tööloomadena hobuseid ja härgi (Võnnus peamiselt härgi ning Otepääl ja Kambjas, nähtavasti vooremaastiku tõttu, jälle hobuseid). Viljandimaal, Saaremaal, Paldiski kreisis ja Virumaal künti nii hobuste kui ka härgadega, äestati ainult hobustega, Pärnumaal härgade ja hobustega. Harjumaal toimus kündmine nii hobuste kui ka härgadega, Haapsalu kreisis ⁵ hobuste ja härgadega ⁶.

Nagu näeme, kasustati XVIII sajandil tööloomadena üldiselt üsna ohtrasti veel härgi ja hobustega töötati ainult Võrumaa ja Tartumaa vooremaastikul. Nii hobuste kui ka kariloomade sortidele ei pandud üldiselt rõhku. Maatõugu loomad olid küll vastupidavad, kuid halva hoolitsemise ja toidu tõttu kõhnad ning nõrgad. Voorimisel pikkadel reisudel ja nõrga toidu juures kurnati talvel, eriti aga kevadel ja sügisel, hobuseid nii, et neist polnud kevadel põllule tööle minikul kuigi suurt asja. Selle all pidi muidugi jälle kannatama põllutöö intensiivsus. Et Eestimaal, eriti Järvamaa ida- ja lõunaosas, oli XVIII sajandi lõpul palju tööhärgi, näeme ka 1799./1800. a. ankeetandmeist. Tavaliselt leidis siis kuue päeva kohal ainult kaks hobust, kuid kaks paari härgi;

kolme päeva kohal üks hobune ja paar härgi. Järvamaal leidub pooladrikuid, kellel kuni 4 hobust ja 3 paari härgi⁷. Ka 1712. a. toimetatud ankeedist paistab silma erakorraliselt suur härgade arv, näit. leidus siis Kõnnus $4\frac{5}{8}$ asustatud adramaal 87 hobust, 73 härga ja 48 lehma, Kiiu mõisas $2\frac{5}{6}$ adramaal 12 hobust, 41 härga, 57 lehma, Viimsis $4\frac{1}{2}$ adramaal 33 hobust, 14 härga ja 57 lehma, Maardus $6\frac{3}{4}$ adramaal 77 hobust, 23 härga ja 54 lehma jne.⁸ Säärase, meie aja vaatekohalt ebamajandusliku karja koosseisu tingis muidugi see, et härgi kasustati tööloomadena. Piimamajanduslikku ülesannet turustamiseks karjal sel ajal ju ei olnud: kohalikud linnad olid väikesed ja XVIII sajandil võrdlemisi vähe arenenud suurtööstuse juures ei võinud olla juttu ka välisturust.

Põlluharimisriistade, atrade ja äkete, kultuur ei seisnud kuigi kõrgel. Ei tuntud tugevamaid ja arenenumaid atru ega äkkeid. Harilikuks ja levinenumaks adratüübiks oli harkader, kus ainult aerudeks kasustati vähe rauda (nn. rootsi ader); maa lääne- ja loodeosas oli kasustusel ka seanina-ader. Äestamiseks kasustati kuuseokstest karuäket; puupulkadega tüüpi äke oli kasustusel ainult vähestes mõisades. Maarulli kasustati vähe⁹. Harkatra ja mõlemat tüüpi äket kasustati Võrumaal, Tartumaal, Viljandimaal ja Pärnumaal (kuid Mihklis ja Jakobis ka seaninä). Saaremaal tarvitati seanina ja pulkadega äket. Harjumaal kasustati samu riistu mis Liivimaal, samuti ka Paldiski ja Haapsalu kreisides; künniks viimases aga tarvitati peamiselt seanina; äkked olid samasugused kui Liivimaal. Sama tüüpi adrad ja äkked nagu Liivimaal olid kasustusel ka Järva- ja Virumaal. Maarulli kasustati vähe Tartumaal, Harjumaal ja osalt ka mõnes Järvamaa mõisas¹⁰.

Kündmine ja äestamine primitiivsete vahenditega toimus õige puudulikult. Võrumaal künti ja äestati kergelt põldu suviviljakülviks ainult üks kord. Ka Viljandimaal ning Põhja-Eestis kündsid ja äestasid eriti talupojad suviviljapõldu ainult üks kord enne külvi. Hoo- pis hoolikamalt hariti põldu Saaremaal, kus künti ja äestati rukkinurme enne külvi 4 korda, odrakülviks 3 korda¹¹.

Põldu väetati igal pool peamiselt laudasõnnikuga, ainult Pärnumaal (näit. Tahkurannas) ja Ida-Saaremaal¹² kasustati vahel mere-muda. Sageli tuli aga põlde sõnniku puudusel ka sööti jätta¹³; söödi-kultuuri tuli eriti seal kasustada, kus oli võsa puudus. Toimus ju rammutamine peale väikeste väljavõtete loomasõnnikuga. Sõnniku hulk ei olnud kuigi suur, olgugi et karjapidamise peaülesandeks talu-, eriti aga mõisamajapidamises oli sõnnikuproduktioon. Karjapidamine piimaproduktide ja liha saamiseks ei renteerunud esijoones nõrga siseturu tõttu. Ka piimasaak oli väike. Loomade sordid olid arenematud. Loomakasvatus kannatas ka halva toitmise tõttu. Suvel vegeteerus kari lahjal ja rohuvaesel karjamaal, talvetoit oli veelgi nõrgem, esijoones põllupõhk. Halbadel aastatel oli sellestki puudus ja tuli abiks võtta katuseõlgi. Nii oli loomulik, et ei võinud jätkuda laudasõnnikust (eriti suurte loomataudide puhul) kolmevälja-süsteemi juures õige laial-

dase kesa väetamiseks; tahes-tahtmata tuli jätta osa kesa sööti, et kasustada seda igal 3.—4. aastal kaera- või rukkikülviks. Suure osa põlispõllu söötijätmine tähendas kolmevälja-süsteemi veel suuremat ekstensiivsust.

Kasustati ka kütise- ja alemaid. Hupeli andmeil toimunud aletegemine kolmel kombel. Harilikum viis oli Tartu- ja Pärnumaal. Talupoeg raius metsa või tugeva võsa maha ja jättis sinna kuivama. Süütas siis selle põlema, eemaldas põlemata jäänud suured puud ja külvas ning äestas külvi sisse, kuni maa oli veel soe. Sel kombel saadud harilikult 9—12 tera. 3.—4. lõikuse järel tuli jätta maa jälle pikemaks ajaks seisma. Teise aletegemise meetodi juures asetati maharaiutud võsa reastikku suurtesse hunnikutesse. Esimesed hunnikud pandi põlema ja rulliti järgmise rea hunnikuteni. Mõned kündsid veel enne külvi vahemaid, mis olid jäänud haohunnikutest katmata. Säärane aletegemine toimunud mõnedes kohtades Tartumaal, nagu näit. Alatskivil. Kolmas — kõige hilisem — aletegemisviis oli niisugune, et puuduvat võsa koguti alemaale heinamaadelt ja soodelt¹⁴. Peale selle oli kasustusel ka kütisetegemine¹⁵. Kasustades kütismaad 4—5 aastat, saadi 12—20 tera. Kütismaale külvati otra, nisu ja naereid, harva ka rukist¹⁶. Just kütis- ja alemaade tõttu kasvaski tublisti odraprodumeerimise ala.

Hupeli andmeil tehti Võrumaal, seal, kus leidus metsa, palju kütist ja alet. Samal viisil toimus ale- ja kütisetegemine Tartumaa metsamaadel; sõnniku puudumisel väetati seal sel kombel ka põlispõldu. Muidugi oli see meetod eriliselt kasustusel metsarikkal Põhja-Tartumaal ja ka maakonna idaosades. Laudasõnniku puudumisel tuli põlispõllul teha kütist ka Viljandimaal. Eriti soodsad ale- ja kütisetegemise võimalused olid metsarikkail Pärnu- ja Virumaal.

Viljaliikidest olid üldisemalt kasustusel rukis, kaer ja oder. Põlispõllu kolmevälja-süsteemi juures oli üks väli kesa, teine rukki ja kolmas suvilja all, nii et põlispõllust oli rukki all umbes $\frac{1}{3}$ ja külvatud põlispõllust umbes $\frac{1}{2}$. Peale harilikkude viljaliikide külvati Võrumaal palju tatart, samuti ka suvi- ja talinisu, kuid Räpinas, Vastseliinas, Karulas ja Rõuges ka tugevasti lina. Tartumaal kultiveeriti peale harilikkude viljade kaunvilju; väga harva ka suvirukist. Saaremaal külvati kõige rohkem rukist ja otra, kaugelt vähem aga kaera ja talinisu; viimast ainult mõnes kihelkonnas; kanepit, lina, herneid, läätse, tatart ja ube ainult oma tarbeks, Pärnumaal hariti linu Hallistes ja Viljandimaal Tarvastus. Harjumaal külvati peale harilikkude viljade peamiselt oma tarbeks nisu, õige vähe suvinisu, herneid ja linu; umbes nii ka Paldiski ja Haapsalu maakonnas, kus külvati peale harilikkude viljade ka palju talinisu ja rohkem lina kui teistes maakondades; Vormsis ja Sõrves aga ainult talivilja (kahevälja-süsteem). Vigalas külvati palju lina, Järvamaal peale hariliku vilja mõnes paigas palju

talinisu, vähe tatart ja oma tarbeks ka herneid ja läätse; nii ka Virumaal. Seal kasvatati ka palju humalaid¹⁷.

Kokkuvõttes tuleks konstateerida, et põlis põllust oli harilikult $\frac{1}{3}$ rukki all, kaasa arvamata juhud, kui väetise puudusel tuli jätta osa kesast sööti, kuhu igal 3.—4. aastal külvati kas rukist või kaera; enamik alemaast, mida siis oli õige ohtrasti, oli odrakülvi all. Üldiselt oli siis odrasaak hoopis suurem kaera omast. Teraviljaliikide külvi peale näib olevat mõjunud ka välisturg, kus esijoones vajati toitvilja. Preisi sadamates oli näit. XVIII sajandi keskel rukki hind rohkem kui kaks korda kõrgem kaera hinnast¹⁸. Kui veel arvestada seda, et harimise ja kunstväetiste puudumise tõttu oli suvivilja lõikus, nagu näeme, rukkiga võrreldes nõrgavõitu, oleks kaera vakamaa vahete-vahel umbes 3 korda vähem sisse toonud kui rukkivakamaa. Liivimaa Läti osas külvati Riia läheduses ja osalt ka suurte maanteede tsoonil Riist Pihkva poole Rootsi ajal siiski võrdlemisi palju kaera. Ka avaldas mõju ehk kaera hind Riias, mis näit. XVIII sajandi lõpul oli võrdlemisi kõrge. Arvatavasti vajas juba Riia ise hobuste toitmiseks võrdlemisi palju kaeru.

Et maa harimine ja väetamine oli puudulik, kannatas muidugi saak ilmastiku tingimuste all rohkem kui nüüd. Saagi suuruse määras loomulikult ka maa headus. Hupeli poolt kasustatud andmetel saadud Võrumaal rukkist headel maadel 10—12 tera, halbadel ainult 3—4, odrast 4—8; Tartumaal headel maadel, hea ilmastiku puhul, rukkist läbistikku 10—12, suviviljast 7—9; Viljandimaal läbistikku rukkist headel aastatel 7—12, suviviljast 4—9; Pärnumaal, kus maa headus väga vahelduv, ei saadud mõnes osas kunagi üle 5—7. Jakobis, Tõstamaal, Vändras ja Saardes saadud harva nii palju, kuna Hallistes, Helmes ja Tarvastus (viimased kaks kuulusid siis Pärnumaale) saadud heal aastal rukkist 10—11, odrast 8 ja kaerast 7. Vaatamata hoolikamale maaharimisele saadi Saaremaal rukkist 6, odrast 4 tera, kuid see-eest oli seal tera hea ja raske. Harjumaal saadi rukkist maa headuse järgi 5—9 seemet, Paldiski maakonna lõikus ulatus ainult keskmise saagini. Maa headuse järgi saadi mõnel pool Haapsalu maakonnas 3, teisal 8—10 või veel rohkem. Rikkalikum oli saak Järva- ja Võrumaal, 8—12, Virumaal rukkist 8—10, odrast 6—8, kaerast 4—6¹⁹.

Muidugi on Hupeli andmed ebaühtlased ja mitte kuigi üksikasjalikud. Üldse oli saak XVIII sajandil kehv ja Eestimaal arvestati a. 1800 keskmise saagina $4\frac{1}{2}$ tera. See on umbes sama saak, mis oli poola-aegetes Liivimaa riigimõisades. Silmapaistev on, võrreldes nüüdse ajaga, nõrk suviviljasaak. See jääb üldiselt taha rukkisaagist. See on põhjustatud nõrgast põlluväetusest: laudasõnnikut jätkus ainult rukkikülviks, läks aga täiesti kaotsi suviviljale.

Jacob Johnson, Kuramaa riigimõisade takseerija XIX sajandi esimesel poolel, kes põhjalikult tundis Rootsi maahinde meetodit ja selle hilisemat arenguaset, arvestes kolmevilja-süsteemi ja tolleaegse primi-

tiivse karjapidamise juures põlispõllu esimese kraadi saagina Kuramaal ja Lõuna-Liivimaal 12 tera peale külviseemne; vastavad arvud teise, kolmanda ja neljanda kraadi jaoks on 10, 8 ja 6 tera. Põhja-Liivimaal ja Eestimaa hindas Johnson saaki veelgi madalamaks: esimese kraadi saagi $\frac{1}{2}$ tera võrra ja neljanda kraadi saagi 1 tera võrra ²⁰.

Arvestades tolleaegseid talu kohustusi mõisa vastu, arvas Johnson, et maapidamine end ei tasu siis, kui talu omas põlispõlde ja alemaid, mis on hinnatavad kolmanda kraadi järgi. Talupojad, kellel säärane maa, pidid ülalpidamise leidma muist ettevõtetest, olles linna läheduses voorimeesteks, vete läheduses kaluriteks jne. ²¹. Tegelikult oligi talupoegade seisukord XVIII. sajandi lõpul ääretult raske neis maaosades, kus maa halvem ja kus rahvaarv oli peale Põhja-sõda tugevasti tõusnud; eriti raske oli seisukord halvapinnalisel Läänemaal. Halvapinnalise maa juures polnud töö kuigi tasuv, eriti veel eksteniivse, vähetootva majapidamisviisi juures. Ka Eestimaa krediitkassa taksatsiooni määruste järgi (§ 41) arvati sealne saak palju väiksemana, ja nimelt:

	1. kraad	2. kraad	3. kraad
nisu	8	6	4
rukis	8	6	4
oder ja kaer	6	5	4

Töö halva tasuvuse juures kerkis eriti esile alatoitlus. Eksteniivsele majapidamisele lisaks voolas veel palju vilja andamite näol mõisasse. See suurendas alatoitlust. Mõisapõllul produtseeritud ja andamite näol sinna lisaks tulev vili aga turustati, osalt maal eneses — linnades, osalt aga välisturul. See sündis samal ajal, kui maa rahvastik ise kannatas söögivilja puuduse all. Eriti raskelt ähvardasid rahvastikku ikaldusaastad, kus otse nälg oli varaks. See nähtus esines muidugi ka mujal. Rootsisis näiteks otsustas 1734. a. riigipäev näljahädade vältimiseks teostada vilja magasineerimist, asutades kihelkonna magasi-aitu. Venes oli see juba sajandi alguses päevakorral. Siin langes magasineerimise pearaskus mõisadele, nagu üldse tsaar Peetri, eriti aga Anna Joannovna ajal sealne mõisamajandus rakendati kohaliku maksusüsteemi teenistusse. Feodalistliku põllumajanduse ajajärgule, kus talupoeg oli sunnismaine, ongi iseloomulik, et mitte ainult talupojad pole seotud mõisaga, vaid mõisad olid ka hoolitsemiskohustuslikud. Õnnetuste kordadel pidid nad talupoegi-tagaasureid toetama, üles ehitama ja parandama hävitatud elamuid, tõbede kordadel andma kari-loomi, samuti külvi- ja leivavilja, tarbe korral sageli koguni mööblit ja majapidamisriistu ²². Meie maal polnud küll mõisade kohustused tagaasureite suhtes nii kaugele ulatuvad. Talupoegadele vilja võlgu andmist seoti siin mõisade poolt tagasimaksmise kohustusega, ühes kasuviljaga. Et rahuldada Eestimaa talupoegi külvi- ja leivaviljaga kuudel enne lõikust, andis Katariina II 24. mail 1763. a. käsu, et iga mõisa valdaja magasineeriks iga adramaa jaoks 5 tündrit rukist lei-

vaks, peale kahekordse külvivilja. Valve selle käsu täitmise järele usaldati ülemkirikueestseisjate kätte²³. Albumi andmete järgi olevatki enamikus Eestimaa mõisades sisse seatud säärased tagavarad; nende suurus sõltunud neist rukki, kaera ja otrade tagavaradest, mis mõisahärra kogunud headel aastatel odavate viljahindade puhul²⁴.

Ümber samasuguse nõudmisega esines Liivimaa maapäevale esitatud propositioonis ka Liivimaa kindralkuberner Georg Browne, nõudes magasiitade sisseseadmist, et magasineerida igalt adramaalt 20 vakka vilja. Hupeli andmeil olevat vilja väljaveo keelu kaotamist seotud nõudmisega, et vili magasineeritaks talupojaskonna kasuks. Säärane määrus olevat antud Liivimaa mõisadele juba 1763. a.²⁵.

Hupel teab ka, et ettevaatlikud mõisahärrad polevat kunagi lõpetanud täiesti viljatagavarasid, sest talupojad vajavat seda vahel väga suurel määral. Paljud söövat küll terve aasta jooksul oma leiba, kuid teistel tulevat puudus märtsikuus või veel varem. Kui arvestada Riia adramaa peale 4—8 talupoega (à 6—12 hinge) ja kui oletada, et osa neist sööb lõikuseni mõisa vilja, pidavat igäüks saama kuus 3 vakka; kui aga veel arvestada seda, et igäüks sööks puhast, mitte aganatega segatud leiba, siis ei jätkuvat sellest. Ka odra- ja kaeraseemne pidavat paljud laenama mõisa aidast²⁶.

Kui palju magasineerimine sel kujul talupoegadele abi tõi, võib näha järgmisest. Albaum arvab, et Eestimaa jaoks ei jätkuvat 5 tündrist adramaa kohta, et kuude kaupa toita 20 inimest, kaasa arvatud naised ja lapsed (nii palju arvati Eestimaal adramaa peale). Abistamine olevat vajalik aprillist juulikuu lõpuni või augustikuuni. Kuid arvestades seda, et talupojad juba igivanast ajast olevat harjunud sööma leiba, mis tehtud rukki- ja odrajahu segust, jätkuvat siiski magasineeritud 5 tündrist rukkist. Häda korral võivat võtta lisaks odrajahu ($\frac{1}{3}$ rukki- ja $\frac{2}{3}$ odrajahu). Juhul, kui rukki tagavarad lõpevad juba veebruarikuus, on magasiitades tarvis rohkem vilja. 20 inimest vajavat 16 tündrit rukkist ja 15 tündrit otra, et toituda 10 nädala jooksul. Teatud kokkuhoiu juures jätkuvat sellest 3 kuuks, maikuu alguseni, kus juba omad ja välismaa kaupmehed vilja sisse vedavat²⁷.

Mõisade poolt kasustatavate talude teoorjuse ebaratsionaalsus ja halb tasuvus nii mõisale enesele kui ka talupoegadele avaldus tolleaegse mõisamajapidamise liiga suure ja otstarbetus primitiivsuses ning majandusliku mõtlemisviisi stagneerumises. Teraviljatoodangu suurendamiseks leiti ainus abinõu teraviljaproduktiooni ala suurendamise näol. Seda ei osatud aga teha teisel teel kui alemaade harimisega. Tuli aina suurendada talupoegade teokohustusi, seda rohkem, et alemaa harimine oli seotud raske tööga. Talupoegade töökohustuste arv oleks võinud suurenedä, ilma et see igale üksikule talupojale oleks tundunud koormiste kasvuna, kui rahvaarvu kasvades oleks suurenenud ka teokohustuslike talumaade pindala või kui oleks põldu paremini haritud. Tõeliselt tekkis aga ebaratsionaalse majapidamise tõttu, nagu

hiljem näeme, osaline rahva äramahutamise kriis. Talupoegade olukord oli seda raskem, et isegi juba haritud talumaid mõisastati ja kohalt lahtistatuid sunniti asuma mõisast kaugemale uudismaile. Teorjate töö mõisa põllul oli seda ebaratsionaalsem ja kurnavam, et tolleaegsed töövahendid, nagu tööloomadki, olid nõrgad. Mõisades ei hoolitsetud paremate põllutööriistade, nagu sügavkünni atrade, paremate veeriistade, tugevamate vankrite, võimalikult ka kahe hobuse vankrite tarvituselevõtu eest. Vilja kokkupanek sündis Eesti alal sirbiga; ka otra ja kaera lõigati sirbiga, ainult süda-Eestisse oli Läti mõjul sisse tunginud rauts. Tööedu mõttes aga oleks kõige otstarbekohasem olnud kasutada kaera ja odra kokkupanekul vikatit. Enamiku töötamisvahendite asendamine parematega oli talupoegadele üle jõu käiv. Töövahendite moderniseerimise küsimus tuli teravalt päevakorradele alles teorjuse ajal; seda suudeti teostada alles siis, kui talumajapidamine järkjärgult vabanes mõisavõimu alt. Ka ei osutunud halvasti toidetud teorjad küllaldaselt soodsaiks töö jaoks. Mõisade püüd ratsionaliseerida tööjõu intensiivsemat ärakasustamist mõisa põllul sel teel, et taludele määrati tükitöö, tähendas tegelikult ainult taludele teorjuse koormise tõstmist, — tükitöö arvele määratud päevadega ei saadud läbi.

Põllumajanduse süsteemi ebaratsionaalsuse olulisimaks põhjuseks oli tolleaegne aadli suhtumine talupoegadesse. Neis nähti inimõigusteta olevusi, keda mõisnikud pidasid ühes nende varaga omale kuuluvaks. Sadu aastaid oli kestnud võitlus talupoegade ja aadli vahel. XVIII sajandi lõpul õnnestus mõisnikkudel saavutada täit ülekaalu, isegi kiskuda enda kontrolli alla ka maa kaubandus. Kindralkuberneride määruste järgi oleneb Eestimaal talupoegade looma jne. müük mõisnikkude nõusolekust. XVIII sajandi teiseks pooleks oli saavutatud talupoegade üle säärane võim ja meelevald, mida juba pikema aja jooksul oli püütud saada. Loomulik, et siis igasugustele uuendustele, mida soovitasid maal viibivad võõrad, vaadati suure kahtlusega. Juba selles, et need võõrad arvasid vajaliku olevat muretseda paremaid vankreid, nähti, et siin nagu puudutatakse mõisniku ja talupoegade vahet. Muidugi seltsisid sellele ühiskondlikule eelarvamusele veel väga väikesed teadmised moodsamast majapidamisest.

Rahva ülalpeo nõude tõttu olid mõisad XVIII sajandil, nagu üldse sunnismaisuse, sõltluse ja pärisorjuse kestuse ajal, teravalt seotud rahvastiku äramahutamise küsimusega. Sunnismaine, sõltlane ja pärisori oli mõisa päraldis ja kui niisugune pidi ta kohal äraelamise võimalusi leidma. Asi oli üsna lihtis siis, kui mõisal oli rahva juurdekasvu korral küllaldaselt võimalusi inimesi ära kasutada, jaotades osalt vanu talundeid, asutades uudiskohti²⁸, tehes mõisapõldude harimist põhjalikumaks või kasutades rahvastiku juurdekasvu muudeks majanduslikudeks ülesanneteks, nagu metsavahtideks jne. Säaraste võimaluste puudumisel muutus aga liigrahvastik mõisale teatud mõttes mittevajalikuks koormaks. Neil juhtudel võis mõis ju talupoegi võõrandada

sinna, kus neid vajati. Selgi võimalusel olid oma piirid. Arusaadav, et rahvaarvu suurenedes sattus esijoones just mittetalunikkude kiht, ekstensiivse majapidamise tõttu, ikka suurematesse raskustesse ja otse karjuvasse viletsusse. Mõisale töökohustuslik oli talumaa ja mõisa-võim ise vabadikke otseselt suuremal määral ei kasustanud, surudes neid tööjõuna tallu, kus nad pidid saama ülalpidamist; talu omalt poolt kasustas neid vajaliku tööjõuna mõisaorjuseks ja vähemal määral ka talutöödeks. Nii olid siis talumaade kaudu ka lahtised inimesed raken-datud mõisateenistusse.

XVIII sajandi pärisori-talupoeg mõisa päraldisena oli selle töö-jõuna ning tuluallikana mõisale sama, mis nüüdisaja majapidamisele tööloom, keda püütakse rakendada majapidamise ja sissetulekute vaja-duste kohaselt. Kui töökäsi oli liiga vähe, püüti soetada lisainimesi, sundides talupoegi abielluma ka vastu nende tahtmist. Hupel teab jutustada ühest mõisast, kus harva keegi naist võttis, kartes, et teda asustatakse viletsasse tallu ja et teda riisutakse kogukate võlgade tõttu paljaks. Mõisas tekkinud silmapaistev inimeste puudus, seda enam, et seal paljud ära jooksnud. Tagajärjeta püüdnud mõisnik mõjustada, et inimesed abielluksid; teda pole ustud. Ta on palunud, et õpetaja neid manitseks, kuid inimesed on seletanud, et nad soovivad jääda vallalisteks. Kui aga mõisnik ära surnud ja rahvaga pärastpoole paremini ümber käidud, peetud samas mõisas ühe aastaga 28 pulma²⁹.

Pidades seda väga tähtsaks, peatub Hupel inimeste arvu rohken-damise probleemi juures. Ühes sellega aga ka rahva liigse juurde-kasvu ärapaigutamise küsimusel, esitades mõnesuguseid uusi vaate-kohti. Hupeli järgi pidi mõis oma taluperemehi varustama vajalikul määral sulaste ja tüdrukutega, et nad võiksid paremini täita mõisaorjust. Ülejäänute suhtes soovitas Hupel mõisnikkudele, et nad laseksid neil õppida käsitööd, et abiellunud tehtaks moonakaiks, kes aitaksid talvel viina põletada jne. Osa aga jäägu poolsulasteks, kes teevad oma pere-meestele nädalas 3 päeva ja kasvatavad nii lapsi mõisa kasuks. Sää-rased inimesed pidid omama väikest maja ja kapsaaeda ja, kus võima-lik, ka maad, kas külamaadel või metsas. Neid võiks kasustada ka vabrikutes, saeveskites jne.; mõnedele võiks anda aastase maksu eest passi, nagu Venemaal, et nad saaksid raha teenida teisel Vene riigis. Sagedasti leidvat lahtised inimesed teenistust linnades päevilistena ja teenijatüdrukutena. Hupel soovitab esijoones muidugi asustada tühje talukohti ja, kus see vähegi võimalik, rajada uusi talundeid. Metsa asustamise korral peaks mõis ehitama asunikele majad, olema abiks uudismaa ülesharimisel ning esimene kord põllul omal kulul täis külvama³⁰. Inimeste arvu rohkendamiseks peab Hupel vajalikuks eriti kahte vahendit: talupoegade jõukuse ja abielude otsest soodusta-mist sel teel, et kõrvaldatakse abiellumise takistused³¹.

Hupel koostas oma nõuanded osalt tegeliku elu eeskujude järgi. Mõnedest Võrumaa kihelkondadest lubati liigrahvast juba enne seda

päevalistena minna Tartu ja Valka või ka teistesse mõisadesse³². Inimeste üliküllus tuli ilmsiks ka viljavaesemais kohtades, nagu Lääne- maal, kuid seal ei siirdunud nad siiski linnadesse. Üldiselt siiski kujunes XVIII sajandi lõppaastakümnel seisukord stagneerunud ja vähe viljaka majapidamissüsteemi ning teiselt poolt talupojaskonna mõisavõimust sõltluse tõttu selliseks, et inimesi leiti olevat liiga palju. W. C. Friebe kirjutab, et mõisnikud kannatavat sageli majanduslikult seetõttu, et nende aladel olevat liiga palju inimesi³³.

Seda kõike kipuvad tõendama ka statistilised andmed. Sajandi alguses, Põhjasõja hävituse tõttu, oli maal veel ruumi küllalt rahvastiku juurdekasvu ärapaigutamiseks. Tühje talusid oli rohkesti. Kuna vajati töökäsi, kasvas rahvaarv kiiresti. Pikapeale täitusid tühjad talud. Eesti ala adramaade arv jõudis XVIII sajandi lõpuks Rootsi aja lõpu tasemele. Hupeli andmeil leidus Liivimaal 1783. a. korraldatud revisjoni järgi üle 530 000 inimese, Eestimaal umbes 200 000³⁴. 1819. a. andmete järgi oli aga Eestimaal 227 001 ja 1820. a. andmetel Liivimaal 591 495 elanikku³⁵. Järelikult oleks siis Eestimaal juurdekasv olnud 37 aasta jooksul ainult umbes 27 000 ja Liivimaal umbes 60 000, vaatamata sellele, et sõda polnud maad laastanud ja puudusid ka suuremad tõved. Samal ajal, kui elanikkude juurdekasvu eriti Eestimaal piiras suur stagnatsioon, toimus Soomes, tänu soodsaile uudismaile asumise võimalustele, rahva juurdekasv rekordilise kiirusega. Seal tõusis elanikkude arv 534 000-lt 1751. aastal 1 117 754-le 1815. aastal, kahekordistudes 65 aasta jooksul. Alles hiljemini hakkas rahvaarv Liivimaal kiiremini tõusma. Rahvastiku juurdekasv oli seal 1847.—1863. aastani 135 141³⁶.

Eesti rahva juurdekasvu stagneerumises olid muidugi esmajoones süüdi siinsed õige kehvad ja piiratud äraelamise ja perekonna asutamise võimalused.

Käsitatust näeme, et ekstensiivsuses takerdunud pärisorjusel põhjenev mõisa majapidamise süsteem oli tekitanud juba XVIII sajandi lõpul seisaku rahvastiku juurdekasvus. Puudusid äraelamise võimalused ja optimism perekonnaelu algatamiseks; polnud ju lõpuks perekonnaga kuhugi minna. Nagu XVIII sajandi lõpu autorite (Hupel jt.) kirjutistest märgata, kadus talupojaskonnas lust isegi juba ülesharitud, kuid vaesunud ja tühjunud vanade talude asustamiseks, sest kohustuste ja andamite koorem, eriti esimeste hulk, oli kasvanud ääretu suureks³⁷.

Teiselt poolt sattus aga ka pärisorjusel põhjenev ekstensiivne mõisapidamine juurdekasvanud rahva äramahutamisel ummikusse; majapidamine ise osutus vähe tulukaks, tänu pärisorja loidusele, kellel pidi loomulikult puuduma terve egoism töö vastu, mille eest ta ei saanud tasu.

Võlad ja suuremad väljaminekud, mis tekkisid XVIII sajandi teisel poolel mõisnike luksuslikumate eluviiside tõttu, kihutasid neid

tagant suurendama mõisade teraviljaproduktiooni. Seda püüti tõsta mitte põllu intensiivsema harimisega, — seda teed takistasid, nagu nägime, igasugu eelarvamused —, vaid põllunduslikult kasustatava ala suurendamisega. See kõik muidugi tõstis talupoegade koormisi, pahemal juhtumil aga ajas talupoegi vanult, kultiveeritud aladelt uudismaile, kuna kultiveeritud talumaad mõisastati. Niikuiini raskeid koorimisi lisandas Liivimaal sajandi lõpul hoogsalt levinud viinapõletamine³⁸.

XVIII sajandi mõisamajapidamise keskseks probleemiks oli siiski teravilja turustamise küsimus ja produktiooni suurendamise kõrval ka see, kuidas saada viljast võimalikult paremat hinda. Vilja turustamise tingimused osutusid soodsaiks, alates umbes XV ja XVI sajandi vahetusel, ja paranesid veelgi³⁹, kui peale uute maailmajagude avastamist toimus suur väärismetalli ja mitmesuguste ainete vedu Euroopasse. Majanduslik elu sai kiirema tempo, elunõuded kasvasid, tööstus arenes, tekkis suur nõudmine töökaite järele, tööpalgad tõusid, toitained olid hinnas. Majandusliku tõusu ja rahva juurdekasvu tõttu Lääne-Euroopas vajati vilja, mida tol ajal produtseeriti Balti mere mail: Preis ja Poolas, Liivimaal ja osalt selle tagamail. See aitas tunduvalt kaasa nende maade mõisamajapidamise arengule. XVIII sajandi keskpaigast peale hakkas toimuma murrang selles soodsas konjunktuuris. Läänes algas hoogus põllumajanduslik areng, mille tulemuseks oli vilja suurem tootmine ja nõudmise vähenemine Baltikumist välja veetava vilja järgi. Hiljemini näeme, et juba enne seda häiris Eesti- ja Liivimaa vilja väljavedu ja hindu Vene vilja väljaveo oskamatu poliitika. Lääne-Euroopa põllumajanduslikku tootmisse tungiv intensiivsus põhjustas seega terava kriisi Eesti- ja Liivimaa mõisamajapidamises, mis baseerus täiel määral teraviljaproduktioonil.

Tol ajal Eesti alal produtseeritud viljahulga kindlaksmääramine on raske. Leidub küll mõnesuguseid statistilisi andmeid, kuid need on liiga umbkaudsed. Lisaks sellele juba toleaeegsed autorid kahtlevad nende andmete tõe üle vastavuses. Eestimaa pindala ühes saartega arvati 15 873 ruutversta; krunte polnud siin mõõdetud. Umbkaudselt arvestab Hupel, et siin XVIII sajandi teisel poolel oli põlispõllu all 3000 ruutversta, alemaa all 2300 ruutversta, heinamaa all 4500 ruutversta ja metsa all 5000 ruutversta maad. Ülejäänud maa-ala oli linnade, elamute, õuede, aedade, ühiskasustamisalade, vete, rabade jne. all⁴⁰. Samalaadilised andmed toob ka Friebe⁴¹.

Liivimaal koos Saaremaaga olnud Hupeli ja Friebe järgi 6000 ruutversta põlispõldu, 6000 ruutversta kütis- ja alemaad, 10 000 r.-v. heinamaad, 13 000 r.-v. metsa ja võsa, 2000 r.-v. jooksva ja seisva vee, 1500 r.-v. majade, aedade jne., 1900 r.-v. soode all jne., kokku 40 500 ruutversta. Friebe tähendab siiski, ja täiesti põhjendatult, et põlispõllu maa-ala kindlaksmääramine olevat raske, ka säärasel juhul, kui oleksid käepärast iga mõisa kohta täpsad andmed, sest põlispõld Liivimaal sageli suurenevat või vähenevat. Täiendavad andmed, mis Friebe

toob Liivimaa pindala jaotuse kohta (nagu ta ütleb, ühe hea asjatundja järgi), erinevad mõnevõrra eelmistest andmetest. Nende järgi jagunevat Liivimaa pindala järgmiselt: 10 000 ruutversta põlispõllu, 3000 alemaa, 8000 aasa, 12 000 metsa, 2500 tühja maa ja soode, 2500 järvede ja jõgede all, 2500 majade, tänavate all ⁴².

Kõrvutades Friebe poolt esitatud andmeid põllunduslikult kasutatava maa kohta XIX sajandi omadega näeme, et need pidid olema väga tublisti liialdatud. 1809.—1823. a. Liivimaal toimunud katastri järgi oli Liivimaa mõisade külvipind 286 183,5 vakamaad. Kolmevälja-süsteemi järgi oli see kaks kolmandikku põllust. Seega siis mõisapõldude üldsuurus oli 429 295 vakamaad ⁴³. Ühe talu adramaa peale tuli mõisapõldu keskmiselt 64,7 vakamaad, kõikumisega 50⁵/₈ kuni 76¹/₆ vakamaad ⁴⁴. Talumaid oli umbes kaks korda rohkem kui mõisamaad. Kuid ka seda arvestades ei saaks nii suurt kultuuriliselt kasustatavat maa-ala, kui näitavad Hupel ja Friebe. Fr. v. Jung-Stilling'i poolt esitatud andmeil oli veel XIX sajandi keskel Liivimaal põllu- ja heinamaa all 3 512 129 vakamaad ehk 1 194 601 tiinu ⁴⁵. Kui arvutada Friebe ja Hupeli poolt esitatud arvud vakamaadeks, saaksime hoopis võimatud arvud. Liivimaal oleks olnud põlispõllu all 1 248 000 tiinu, põllu- ja heinamaa all kokku 2 288 000 tiinu ehk 6 864 000 vakamaad; peale selle veel alemaad. See pole kuidagi tõenäone. Teame ju väga hästi, et teoorjuse ajal ei mõeldud põllunduslikult kultiveeritud ala vähendamisele, vaid selle suurendamisele. Uskudes Friebe andmeid, peaksime arvestama otsekohe kohutavat põllupinnase langust XIX sajandi keskel, milleks pole mingisuguseid aluseid.

Raske on siis muidugi kindlaks teha ka saagi kogusuurust. Iga aasta nõuti küll mõisade valdajailt andmeid saagi suuruse kohta. Neid andmeid nõuti aga aastaaja poolest liiga vara, kui polnud veel täpsalt teada rukkisaak, kõnelemata suviviljast. Andmetel näib olevat üldine ja tugev tendents näidata saaki vähemana. Erilisi raskusi tegi muidugi talude saakide kindlaksmääramine: kui palju sai peremees ise, tema sulane, tema maal elav vabadik, tema vana ema jne. Juba mitte usaldades mõisnikku ei andnud talupoeg terve oma külviala kohta õigeid andmeid; eriti ei saadud neid sulastelt ja vabadikkudelt, kes polnud võtnud mõisalt maad harimiseks, vaid said seda kas talupoegadelt palgana või külvasid salaja metsa ⁴⁶.

1787. a. ametlikkude andmete järgi, kus saak polnud kõige parem, pidi Eestimaal külvatama ja lõigatama järgmiselt:

	külv. tsetv.	lõikus tsetv.
rukis	60 721	267 694
nisu	2 622	8 769
oder	52 074	233 092
kaer	28 376	141 339
tatar	509	1 638

hernes	1 905	5 094
kartulid	213	1 123
kanepiseeme	476	1 006
linaseeme	1 287	2 228 ⁴⁷ .

Täiesti põhjendatult näivad nii Hupel kui ka Friebe kahtlevat neis arvudes, osutades sellele, et säärasest saagist ei jätku elanikkonna (200 000 hinge) toitmiseks: sellest saagist kulus ju umbes 4000 tsetverti rukist kroonule andmiseks, siis veel viinapõletamiseks ja väljaveoks Tallinnast, Narvast ja Pärnust⁴⁸. Liivimaa viljaproduktsoon oli 1785. a. ametlikkude andmete järgi 1 137 497 tsetverti⁴⁹, mis samuti liiga madalalt hinnatud. Eestimaa kui ka Liivimaa tõelist viljaproduktiooni püüab arvutada Friebe, kuid ka sel arvutamisel pole suurt mõtet, sest pole ikkagi täpsalt teada, kui suur oli põllumajanduslikult kasustatud pindala ja kui palju oli sellest põlispõllu ja kui palju aleja kütismaa all. Ka arvestab Friebe liiga palju alemaad iga-aastase külvi alla⁵⁰.

Usaldusväärsemaid andmeid on aga XVIII sajandi teravilja hindade kohta, eriti rukki suhtes, mis oli peamiseks väljaveoartikliks. Rukist külvati seetõttu ka kõige rohkem ja selle saak ületas harilikult suvivilja kogusaagi. XVIII sajandi keskel häirisid väljavedu väga tunduvalt teravilja väljaveo keelud, mis panid ka hinnad kõvasti kõikumale. Vilja väljaveo keeldude põhjuseks olid viljaikaldused; keiserinna Eliisabeti ajal olid ikaldusaastad 1741, 1742, 1748, 1758.

Gadebusch'i andmete järgi maksis rukki vakk Tartus:

	1723	1 rbl. 50 kop.
	1733	1 „ 20 „
	1734	— 80 „
	1739	— 70 „
kev.	1740	1 „ —
	1741	2 „ —
	1743	1 „ 80 „
süg.	1744	— 70 „
	1745	1 „ 10 „
	1747	1 „ 40 „
	1751	1 „ 50 „
	1752	1 „ 28 „
	1753	3 „ —
kev.	1760	— 80 „
süg.	1760	— 25 „
	1771	2 „ — ⁵¹ .

Kui kohutavalt teravilja väljaveo keeld võis mõjustada vilja hinda, näitab teravilja hinna vahe väljaveo keelu ajal 1760. a. kevadel ja sügisel. Vene teravilja väljaveo keeld oli seda mõttetum, et Venemaa

turg polnud juba transpordiolude tõttu Eesti- ja Liivimaa viljale kättesaadav. Et rootsiaegsetel teravilja väljaveo keeludel polnud sääraseid masendavaid tulemusi, on arusaadav, sest viljavaene Rootsi vajas pidevalt Eesti- ja Liivimaa vilja; pealegi oli veetransport sinna odav. Eesti- ja Liivimaa viljahindadele võisid mõju avaldada muidugi veel mitmesugused muud tegurid: sõjaväe majutamised ja vilja ülesost sõjaväele, sõjad Venes ja mujal (Preisi sõda) ja lõpuks ka ikaldused naabruses ja Läänes. Viljaikaldused maal eneses võisid tõsta kohalikku vilja hinda; eriti kui viljaikalduse kordudes tekkis nälg, tõusis vilja hind õige kõrgele. Juba keskpärasegi saagi juures ummistus vilja väljaveo keeldude juures meie niikuinii kitsas siseturg, sest linnaelanikkude protsent võrreldes lausmaaga oli XVIII sajandi lõpul veel väga väike, Eesti suurlinna — Tallinna — elanikkude arv ulatus umbes 10 000, samal ajal kui Eesti lausmaal oli elanikke umbes 500 000. Tolleaegsed keskmise suurusega linnad — Tartu (3500 el.), Pärnu (2000 el.), Kuressaare — olid umbes võrdsed meieaegsete suuremate alevitega. Preisi sõja lõppedes kaotati mõttetud vilja väljaveo keelud (aastast 1762). Vilja väljavedu kasvas nüüd hoogsalt ja hinnad tõusid seda enam, et kaasa aitasid ka osalised viljaikaldused Venes. Rukki sälitis maksis 1766. a. kevadel Tallinna turul 30 rublat, tõustes sügisel 85 rublani. Tallinnast olevat alates 1767. a. kuni 3. detsembrini 1771 veetud välja 13 512 sälitist ja 21¹¹/₁₃ tündrit rukist. Peale selle transporditi sel ajal Eestimaa vilja veel Narva, Tartu, Pärnu ja osalt koguni Venessegi⁵². Harilikult oli aga maal hind kevadel kõrgem kui sügisel, — talupojaskonnal tuli ju sageli leivaviljast puudus⁵³. Hindade tõus välis- ja siseturul meelitas kaupmehi ja aadlimehi spekulatsioonile. Ei müüdnud sügisel, vaid oodati kevadet. Läbistikku olid vilja hinnad siseturul kõige kõrgemad aprilli- ja maikuus, kui toiduvilja puudus maal oli kõige teravam. Eestimaa aadlimehed, eriti linnast kaugemal asetsevad, ei lasknud voorida vilja halbade teede ajal sügisel, vaid saatsid selle Tallinna alles talvise teega, oodates hinnatõusu kevadel⁵⁴.

1771. a. saadeti Tallinnast välja 5050 sälitist ja 6²/₃ tündrit rukist, 522 sälitist ja 22 tündrit kaeru, 171 sälitist ja 17 tündrit nisu ning ainult 41 tündrit otri ja 39 sälitist 15 tündrit linnaseid ja 13²/₃ tündrit herneid⁵⁵. Rukkist saadi 322 008 rublat 56 kop. Kaupu saadeti välja sel aastal üldse 479 838 rubla ja 13 kop. eest⁵⁶. 1775. a. veeti Tallinnast välja 6580 sälitist rukist. Seega langes siis lõviosa just rukkile. Suur oli aga väljaveo langus 1787. a., mil Tallinnast veeti välja ainult 109 504 rbl. 98 kop. eest, kuna sissevedu tõusis erakordselt kõrgeks — 835 917 rbl. 9 kop. Tallinna vili läks siis Rootsi. Sel aastal välja veetud rukki, põletatud viina, linade, takkude ja tubaka eest saadi ainult 42 354 rbl. Nähtavasti oli põhjus kodumaa viljaikalduses; vihmade tõttu 1782.—1786. a. olevat lõikus olnud kehv. Kuna 1787. a. saak küll keskmine oli, võidi uuest viljast osa välja saata mui-

dugi sügisel enne mere kinnikülmumist⁵⁷. Vilja väljaveos jäi muidugi Tallinnast palju taha Narva, kust sajandi teisel poolel veeti vilja välja ainult 5000 tsetverti, osa sellest oli pealegi Vene vilja⁵⁸.

Tagajärjekamalt võistles Tallinnaga Pärnu, kust 1771. a. veeti välja 2532 sälitist (à 48 riia vakka) 4 vakka rukist, 121 sälitist otri, 39 sälitist nisu, 33 sälitist kaeru⁵⁹. Muidugi koosnes Pärnu väljaveo lõviosa Liivimaa lõikusest, kuid selle hulgas näib esinevat ka Eestimaa rukist. Pärnu ja Riia kaupmehed maksid rohkem ja seetõttu laskis siis ka aadel oma rukki sinna voorida⁶⁰. Siit näeme ka, kuidas turutingimused mõjustasid talupoegade vooride sihtkohti. Pärnu poole tendeerus muidugi Eestimaa edelaosa, kui teede poolest Pärnule lähedaim ja kättesaadavaim. Andmete puudumisel on raske kindlaks määrata Riia osa Eesti vilja väljaveos.

Uha suurenev rahavajadus mõisu otsima uusi sissetulekuallikaid. Ajutiselt leiti see viinapõletamises, mis XVIII sajandi teisel poolel levis suure kiirusega Liivimaa mõisades. Eriti suure kiirusega toimus see levimine sajandi viimasel kolmandikul ja Liivimaal hoopis jõudsamalt kui Eestimaal. Friebe peab täiesti põhjendatult viina tähtsamaks tolleaegseks tehaste poolt produtseeritud kaubaks⁶¹ ja paljude Liivimaa mõisade peamiseks sissetulekuallikaks⁶². Tootmiseks kasutati esialgu väga primitiivseid sisseseadeid, kuid sajandi lõpul täienesid need ja nõudsid suuremat kulu. Viina tootmine ja turule toimetamine lasus, nagu muugi osa mõisamajapidamisest, talupoegade õlgadel. Mõisad, kus põletati viina vähesel määral, ei kasustanud õppinud viinapõletajat, vaid selle töö sooritasid mõisa ala talupojad talve jooksul. Need pidid vilja vastu võtma, jahvatama ja põletama kaks vaati viina. Neile oli see muidugi väga koormav, sest nad polnud viinapõletamist korralikult õppinud, vaid said seks üksiteiselt ainult mõningaid näpunäiteid. Suurema produktsiooni juures kasustati ka eriliisi viinapõletajaid. Mõnedes mõisades tarvitati viinapõletaja abilistena ka moonakaid⁶³.

Viinapõletamiseks kasustati kõigepealt oma mõisa vilja, kuid ohtral määral osteti seda ka oma kui ka võõra ala talupoegadelt. Olgugi et naaberalalt ostmine oli keelatud, vaatasid naabrid sellele läbi sõrmede. Võõrale alale saadeti ülesostjaid, kes andsid müüjaile käsi- raha ja lasksid vilja teatud kohta kokku vedada, kust see siis transportiti oma mõisa. Sageli kogunes mõisasse niipalju igasuguseid produktide müüjaid, et mõis sarnanes laadaga. Produktide ülesostmisel kasustati vahetuskaubana ohtral määral ka viina⁶⁴. Eestimaal kaheldi esialgu viinapõletamise kasulikkuses, kartes suuri kulusid põletamisel vajalikkude katelde peale, suurt metsade hävitamist, talupoegade liiga suurt koormamist jne.⁶⁵

Hupeli andmeil kulunud ühe vaadi viina põletamiseks 7—8 vakka vilja, mõnes mõisas koguni 9—10. Friebe järgi tarvitatud vaadi kohta 3 tsetverti (s. o. umbes 9 vakka), mis maksnud 9 rbl. Need, kes teinud

kroonuga kontrahi, saanud pange eest ($9\frac{1}{2}$ riia toopi) 150 kopikat, riia vaadi eest ($12\frac{3}{4}$ pangi) saadud 18 rbl., Riias aga ainult $6\frac{1}{2}$ —7 albertustaalrit. Kümne aasta eest saadud toobi eest ainult 80—90 kopikat. Ka Hupel mainib, et varemini olevat saadud vaadi eest ainult 5—8 rbl. Sellest ajast peale aga, kui kroonu hakanud viina ostma, saadud keskmiselt 10—15 rbl. 1794. ja 1795. a. tõusis viina hind erakordselt kõrgeks, 20—27 rublani vaadilt⁶⁶. Kui arvestada toleaegseid vilja hindu, oli kasu tõesti suur, seda enam, et viinapõletamise polnud peale katelde ühekordse muretsemise mingeid lisakulusid. Puude hinda, mida vajati kateldegaga põletamisel suurel määral, ei arvestanud need mõisnikud, kellel metsa külluses. Puude raiumine, puude ja vilja juurdevedu, paljudes mõisades ka põletamine ise ning voorimine toimus ju pärisorjade talupoegade poolt tasuta. Kuid kasulikkudel kroonuhangetel olid ka siiski oma suured varjuküljed. Kroonuhanked tõid küll palju raha maale, hoidsid viina hinda kõrgel ja kindlustasid turu, kuid kroonuhangete täitmine pidi toimuma suure punkti-pealsusega, nõudes ka suuri rahakulusid. Hangete kindlustamiseks tuli pantida vara või muretseda käemehi jne. Ka oli transport Venesse seotud suurte raskustega, mis ruineerisid talupoegi. Säärast riskimist polnud neil, kes turustasid viina siinsetes linnades, omades kõrtsides jne. Säärasel juhul võidi tarbe korral, kui vilja tagavarad väikesed, põletamine seisma panna, kuna suurte hangete puhul tuli vajaliku vilja kaugelt üles osta ja ka kallist hinda maksta⁶⁷.

Viina kõrval tõi sissetulekuid ka praak, mida kasustati härgade nuumamiseks. Viljandimaal leidis suuri viinapõletamiskäitisi, kust viin vooriti Peterburi. Nende käitiste juures peeti ka suurel arvul nuumloomi. Mõnes mõisas nuumati talve jooksul koguni läbistikku 200 härga, saades iga härja nuumamiselt 8—10 rbl. kasu⁶⁸. Sajandi lõppaastail oli praagaga härgade nuumamine saanud kasulikuks Virumaa idaosades⁶⁹.

Viinapõletamise kasulikkuse tõendina mainib Friebe arvestust, mille järgi mõisa adramaa toovat sisse, kaasa arvatud ka mõisa põldude produktsioon ja andamid, 240 rbl. Hupeli järgi seletanud mõned mõisnikud, et nad saavat 3 adramaalt aastas 5—6000 rbl. Hupel aga arvab, et sellest ei tohi siiski lasta end viia eksitusse: säärased mõisnikud pidavat ehk ostma viinapõletamiseks vilja 3500 rbl. eest, kulutama härgade nuumamiseks 1000 rbl., 500 rbl. eest ostma õlgi, heinu ja puid ning samapalju välja andma, et vajalikkude hobustega varustada oma talupoegi. Puhtkasu aastas ulatuks ainult 600 rublani⁷⁰.

Viina tootmise ja turustamisega olid siiski seotud ka väga suured ja pahaendelised varjuküljed. Feodaalse mõisamajapidamise ja mõisavõimu süsteemi kohaselt veeretati viina tootmise ja turustamisega ühenduses olev töö ja vaev täiel määral mõisa ala talupoegade õlule. Otseselt tootmisega seotud olid puude raiumine ja kohalevedamine.

See nõudis õige suurt tööd, sest katlatega viina produtseerimisel kulus palju puid. Sageli veeti puid suurtes kvantumites 2—3 penikoorma kauguselt. Lisaks tulid vilja juurdevedu, tootmise ehitiste korrashoid, viinapõletamise ja seotud tööd viinaköögis⁷¹. Produtseeritud viina tuli aga transportida turustamise sihtkohtadesse — kõrtsidesse, linna, kroonuhangete puhul eriti kaugele, koguni Peterburisse. Viinapõletamine tegi suuri raskusi talupoegadele. Peremees, kes töötas oma sulase ja tüdrukuga viinaköögis 8 päeva, sooritas seega 24 teopäeva; see arvati harilikult aga ainult 2 või 3 päevaks. Talve jooksul tuli seda kohustust täita sageli 8—10 korda. Tuli tõmmata kaevust vett; esines ka seda, et peremees pidi enne viinakööki tulekut otsima pärmi. Kui viinapõletamisel peremees ei tootnud vajalikku määra viina, sai ta peksta ja pidi veel pealekauba puuduva kvantumi viinast kõrtsi hinna järgi oma käest tasuma. Seda sellepärast, et eeldati, nagu oleks varastatud veskest vilja või viinaköögist viina. Tõepoolest võis viinapõletaja peremees olla ka süütu; talle oli antud kas kaalu järgi halba vilja või jälle olid katlad halvasti sissemüüritud jne.⁷²

Viina turule toimetamisel anti talupoegadele liiga rasked koormad, saates viina nn. härjatünderites (okshöftides), à 3—3¹/₂ vaadi suurustes anumates, milline koorem oli talupoja viletsale hobusele üle jõu käiv. Mõisa rentnikud saatsid voore linna kõige halvemate teede aegu, kui viin oli kõige kallim⁷³.

Talupoegade füüsilistele kannatustele ja majanduslikkudele raskustele seltsis moraalne langus. Talupojad ruineerusid nii füüsiliselt kui ka moraalselt. Kõrtsidevõrgule tuli nüüd lisaks viinaköök.

Kõrtsid ise on meil väga vanad sisseeaded. Suured teeärsed kõrtsid tähtsate transporditeede ääres olid puhkepaikadeks ja võõraste-majadeks juba Hansa õitsengu ajal. Ka kiriku- ja sohikõrtside iga ulatub keskaega. XVIII sajandil oli Eestimaa mõisapidajatel kõrtside asutamine vaba; Liivimaal lubati nii mõisades kui ka karjamõisades, kus rukkikülv igas nurmes 20 vakamaad ja kus uue kõrtsi asukoht 3 penikoorma kaugusel privilegeritud kõrtsidest, alkoholiga kaubelda. Seda võis teha ka veskites, kui privilegeritud kõrts asus rohkem kui versta kaugusel. Mõned mõisnikud asutasid karjamõisad ainult tuluka kõrtsinduse pärast. XVIII sajandi 70-ndate aastates ei tohtud Liivimaal enam kõrtse juurde asutada, kui need just polnud märgitud rootsiaegsetes vakuraamatutes või kui keegi hiljem oli saanud säärase õiguse. Üldiselt tuli aga ette juhtusid, kus kaks kõrtsi asetisid üksteise juures, kuna 2—3 penikoorma kaugusel ei leidunud jälle ühtegi⁷⁴. Nii oli neid harvalt Riia ja Pärnu vahelisel maanteel, kus liivase tee tõttu niikuinii oli raske reisida. Eestimaal aga oli kõrtse ülikülluses. Rahvast käis kõige enam neis kõrtsides, kus talvel läks mööda suurel hulgal voore. Ruumi puudumisel mindi järgmisesse. Peale suurte maanteedee äärsete kõrtside olid olemas küla-, kiriku- ja nurgakõrtsid; viimased asetsesid taludes⁷⁵.

Muidugi omasid kõik need kõrtsid omaette ilmet. Suurte maanteedes ääres asetsevatel kõrtsidel sai kokku lai ilm üle maa. Hoopis vastandnähtuseks olid küla, enamasti talus jne. asetsevad, sohikõrtsid. Kui suurte transporditeede kõrts pidi andma kaugele teekäijale ja tema hobusele sooja ja puhkust, oli külakõrts eeskätt kohalikuks mõnulemiseks, kus soojade peadega veedeti aega vestlemise ja torupilli saatel tantsimisega. Mõisad vaatasid kõrtsidele kui väga kasulikkudele majanduslikkudele ettevõtetele, mis andsid suurt ja kindlat tulu.

Peatugem veel viinaproduktiooni suurusel XVIII sajandil. Hupeli andmetel on juba XVIII sajandi 70-dates aastates mõnes 2 adramaa suuruses mõisas talve jooksul põletatud 50—80 vaati viina, 8 adramaa suurustes, eriti Tartumaal, sageli 200 ja suurtes koguni 1000 vaati. Aastas olevat põletatud ehk 90 000 või veel enam vaati. Suur osa sellest läinud siis Peterburisse ja teistesse Vene linnadesse; osa aga ka kohalikkudesse linnadesse, Tallinna sõjalaevastiku tarvis ning kõige enam kõrtsidesse. Lisaks olevat veel talupojad põletanud viina enese tarbeks⁷⁵. Hiljemini tõusis produktioon, kuid mis määral, seda on raske kindlaks määrata.

Üsna oluliseks takistuseks viinaproduktiooni kindlaksmääramisel on juba see, et on raske kindlaks teha viljaproduktiooni suurust. Seni on ajalookirjanduses korduvalt ustud Friebe poolt esitatud arvusid. Friebe arvutab, et põllunduslikult kasustatud alana on Liivimaal põlis-põllu all 6000 ruutversta ja alemaa all samuti 6000 ruutversta. Külvi-pind oleks siis, kui põlispõllust kolmevälja-korra järgi on külvi all $\frac{2}{3}$, umbes 416 000 tiinu; alemaast samuti $\frac{2}{3}$ teeks 416 000 tiinu. Kokku umbes Friebe arvates üldse iga aasta külvi all 832 000 tiinu. Hinnates lõikust ainult 5 seemnele (külvi 1 248 000 tsetverti) oleks saak 6 240 000 tsetverti. Friebe viga on juba see, et ta peab võimalikuks seda, et alemaast oli külvi all $\frac{2}{3}$. Tegelikult pidi alemaa turnust silmas pidades külvi all olevat pinda hoopis väiksemaks pidama.

Pidades säärast lõikust kõige väiksemaks, arvab ta aastase vilja tarbimise olevat järgmise:

600 000 inimese toitmiseks läbistikku 5 vakka	1 000 000	tsetverti
külvi	1 248 000	„
viinapõletamiseks ja õllepruulimiseks	2 800 000	„
riigi-, mõisa- jne. andamid	200 000	„
loomatoiduks ja teised talupoegade tarbed	1 000 000	„
linnadele ja välisturule	400 000	„

Kokku: 6 648 000 tsetverti

Võttes aga suuremana kultiveeritud ala, mida Friebe ka ise peab õigemaks, nimelt põlispõllu all 10 000 ruutversta ja alemaa alal 3000, saab ta saagina 6 759 480 tsetverti. Nagu aga nägime, ei või Friebe andmed põllumajanduslikult kasutatava maa-ala kohta olla õiged. Järelikult ei saa olla õige ka saagi arvestamine. On kaheldav ka Friebe

arvamine, et Liivimaal produtseeriti 400 000 vaati, s. o. 4 800 000 pangi viina, millest oleks kasustatud siinsetes kõrtsides ja oma tarbeks pool. Kui arvata tollaegset Liivimaa rahva arvu 550 000 suuruseks, mitte aga nagu Friebe 600 000 (1783. a. oli umbes 530 000 ja 1819. a. 590 000), tuleks iga hinge kohta 4,36 pangi. See oleks liiga suur arv. XVIII sajandil polnud ka säärast tööstust, kuhu oleks suuremal arvul vajatud viina. Ka siis oleks maale jäänud viina kvantum liiga suur, kuigi arvestada maal viibivaid Vene sõjavägesid. Kui aga arvata, et enamik viinast kulus joomiseks ja ka seda, et õllejoomine polnud väike, pidi mees-tööliskond alatasa alkoholi tugeva mõju all töötama.

Eespool esitatust näeme, et XVIII sajandi majapidamine oli ekstensiivne nii põlluharimisvahendite, tööloomade kui ka tööriistade poolest. Maaharimine oli liiga primitiivne, künd vähe sügav ja enne viljakülvi mitte küllaldane. Põllu rammutamine toimus ainult laudasõnnikuga. Laudasõnnikust ei jätkunud, sest karja toideti nii mõisades kui taludes halvasti. Kolmevälja-süsteemi juures oli kesa niikuinii liiga suur, umbes kolmandik põlispõllust. Sõnnik oli kasulik ainult esimesele rukkikülville, mitte aga suviviljale.

Sama primitiivne kui oli põllumajandusliku tootmise tegelik ilme, oli lugu ka teoreetilise käsitlemisega. Loodusteadused olid veel nii arenematud, et ei saanud olla juttu teaduslike meetodite, agrikultuurilise keemia ja katsete rakendamisest tegelikku ellu. Majapidamise käitmisest saadi neis aru kui perekonna majapidamisest, kus rakendati isaisadelt päritud teadmisi.

Jälgides põllumajanduse arengut Põhja- ja Lääne-Euroopas näeme, et ka mujal polnud lugu palju parem. Meie polnudki nii väga taga Lääne-Euroopa suurtest maadest, kõnelemata Rootsist ja Soomest. Loodusteaduste arengu tõttu hakkas aga põllumajandus Lääne-Euroopas XVIII sajandi teisel poolel tegema edusamme, mis leidsid kajastuse ka põhjapoolseis riikides⁷⁶. Rootsis, mis nii ohtrasti oli vajanud Eesti- ja Liivimaa vilja XVII sajandil, toodeti XVIII sajandil, vaatamata pindala suurusele, ainult umbes $\frac{2}{3}$ tarbitavast viljast; sisseveetav vili nõudis suuri kohalikke ressursse. Headel aastatelgi vajas Rootsi umbes 160 000 tündrit välismaa vilja, halbadel aga läbistikku 400 000—500 000 tündrit. XIX sajandil Rootsi põllumajanduse arendes tõusis teraviljaproduktioon. 1805—25 kasvas rahva arv 18% ja viljaproduktioon 42%. 1830 tuli Rootsi juba oma viljaga läbi. Hariulikult müüs Rootsi talupoeg XVIII sajandil sügisel rahapuudusel suure hädaga vilja, et osta seda kevadel ja suvel kallimalt külvi- ja leiva-viljaks. Et päästa talupoegi liiakasuvõtjate ja kaubitsejate käest, tulid sisse seada kihelkonna magasiadad. Magasiadad olid seda vajalikumad, et iga 5 aasta kohta tuli üks halb, 3 keskmist ja ainult üks hea vilja-aasta.

Preisi kui vilja tootev maa ei vedanud vilja sisse, vaid välja. Ka siin oli, nagu Eesti- ja Liivimaalgi raskuspunkt teraviljatootmisel. Rah-

vastiku arvu lisanedes suurendati põllumajanduslikku pindala. Tegelikult ei jätkunud aga laudasõnnikust üha suureneva põllupinna väetamiseks, samuti nagu Eesti- ja Liivimaal. Peamine sõnnikutootja, kari, vegeteerus niisama halbadel karjamaadel ja nõrga talvetoitluse all: ei kasvatatud ristikehinaga kultiveeritud aasaheinamaid. Kari nälgis juba suvel, kõnelemata talvest. Kui loomatoidust, nii heintest kui ka põhust, ei jätkunud karja üle talve pidamiseks, tuli võtta lisaks katuseõlgi. Kari ise ei renteerinud end ka Preisimaal; vahest ainult seal, kus linn lähedal, kuhu võidi turustada liha ja piimaprodukte. Harilik maalehm ei toonud rohkem sisse kui 3—4, kõige enam 5 taalrit, lehma ostuhind kõikus 6—8 taalri vahel ⁷⁷.

Üldse on moodsal põllumehel enesele raske kujutada põllumajapidamist XVIII sajandil. Põllumajandus olenes siis hoopis tugevamini kui nüüd ebasoodsatest tingimustest; kuid nüüdki majandub põllumees, olenedes maapinnast, kliimast. Tööstuses on tootmise vähenemine võrdlemisi kerge, põllumajanduses on see raskem. Põllumajandus on tootmisel sõltuv tootmiskõlblikust pindalast, mida pole võimalik väheneva või suureneva nõudmise kohaselt ajutiselt suurendada või vähendada. Käitissüsteemi, mis igal juhul peab vastama erilistele majandusolukordadele, võidakse muuta ainult suurte kuludega ja pikema aja jooksul. Ka pole võimalik, nagu tööstuses, kindlaks määrata produktsiooni hulka: ilmade ja teiste mõjustuste najal võib saak tõusta kahekordseks või väheneda poole võrra või veel rohkemgi; põllumajandustoodete tarbimine inimeste ja loomade poolt jääb aga samaks. See ebasuhe oli minevikku ekstensiivse majapidamissüsteemi ja transportimise tingimuste tõttu suurem kui nüüd. Ka oskab end tänapäeva majapidaja seega paremini aidata, et majapidamine ei piirdu üksnes viljatootmisega, vaid pannakse suurt rõhku karjale, kartulikasvatusele jne. Puudujääk ühel alal kustutatakse sageli kasuga teiselt alalt. Iga kohalik viljaikaldus tekitas aga XVIII sajandil kalli aja ja kordudes isegi nälja. Halbade transpordiolude tõttu polnud võimalik mujalt odavat vilja kohale toimetada. Tekkis näljahäda, nagu Eesti- ja Liivimaal 1601—03 ja 1695—97, kus kaasteguritena mõjusid laevade halb juurdepääsu võimalus talvel ja turu nõrk ostujõud. Nü Preisikui ka Eesti- ja Liivimaal oli põllumajandusliku tootmise süsteemi muutmine talumajapidamise sõltluse tõttu mõisamajapidamisest väga raskendatud, sest talu pidi andma mõisale tööjõu, tööloomad ja tööriistad. Kurnatud ja töö vastu vähe huvi tundev ning majanduslikult vähe kaitstud talupoeg saatis mõisapõllule vaevatud, halva söögiga teomehe; põllutööriistad ja tööloomad olid viletsad, nii et nendega oli raske teostada intensiivsemat tööd. Teorja-talupoja läbi mõisatöö intensiiveerimine tähendas teorja veel suuremasse raskusse viimist, nagu meie teorjuse ajal XIX sajandil, mis siis muidugi tähistas talupoegade majandusliku ekspluateerimise veel suuremat süvendamist ja ühes sellega ka koormistega ülekoormatud talupoegade majapidamise stagneerumist

ja üha suurenevad vaesumist. Meie talumajapidamise arenguks oli vajalik talupojaskonna vabanemine mõisavõimust, mis teostus järkjärgult alles alates XIX sajandi teisest poolest, kui talupoeg sai suurte pingutustega oma maalapikese peremeheks. Siis alles sai ta võimaluse ja huvi selle intensiivsemaks majandamiseks, tehes innuga tööd, minnes üle ratsionaalsemale põllujaotusele, kasustades paremaid tööloomi, põlluharimisriistu, põllurammu jne. Rehepeksumasinate sissetung vabastas põllumehe tüütavast rehepeksmisest vanade primitiivsete võtete ja abiriistadega, kiirendades tööd. Masin tegi võimalikuks ka teravilja-produktsioonilt moodsele karjamajapidamisele ülemineku. Ei oleks ju muidu üldse mõeldav suurejoonelisem põlluheina kultiveerimine. Vanade viiside juures juba ei jätkuks põlluheina kokkupanekuks vajalikke töö-käsi. Massi toitainena tungib sisse kartul, kuid mitte üksnes inimestele, vaid ka karjale. Ja muutunud turukonjunktuuride juures saavad kartul ja lina ka suure missiooni, kaasa aidata eesti talupoja emantsipeerumisele mõisavõimust. Lina abil pääseb Viljandimaa mees pärisperemeheks ja tungib selle varal ka naabermaakondadesse.

¹ J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar, Eesti rahva ajalugu, lk. 736; A. Joh. Almqvist, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. Meddelanden från svenska riksarkivet Ny föld II, 6, Andra delen. Stockholm 1919—1922, lk. 550—552.

² H. Sepp, Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. Tartu 1929, lk. 12 jj.

³ Alexander Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Band. Berlin 1899, lk. 67. L. von Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Erster Theil, Dorpat 1877; zweiter Teil, Dresden 1885. Vt. lähemalt Fickile tehtud donatsiooni kohta A. R. Cederberg, Heinrich Fick. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XVIII. Tartu 1930, lk. 65—74.

⁴ A. W. Hupe l, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Erster Band, Riga 1774, lk. 547.

⁵ Paldiski maakonda kuulusid Harju-Madise, Risti, Nissi, Hageri, Juuru, Märjamaa ja Kullamaa kihelkonnad. Haapsalu maakond: Vigala, Martna, Lihula, Lääne-Nigula, Ridala, Karuse, Hanila ja pool Mihkli kihelkonda.

⁶ A. W. Hupe l, Die gegenwärtige Verfassung der Rigaschen und der Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789, lk. 418—419, 445, 485, 514, 542, 645, 663, 687, 712, 736.

⁷ A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts Estlands. Reval 1901, lk. 49.

⁸ P. Ungern-Sternberg, Das Annotations Protokoll de A⁰ 1716 für den Distrikt Harrien. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Band VI. Reval 1901, lk. 21 jj.

⁹ A. W. Hupe l, Topographische Nachrichten. II Band, Riga 1777, lk. 275—280.

¹⁰ Hupe l, Statthalterschaft, lk. 418, 445, 484, 514, 542, 645, 663, 687, 712, 736. Tuntud taani uuriija Erik Arup juhib tähelepanu sellele, et Taanis teostus XVIII sajandil raske ratasadra tõttu suur põllumajanduslik areng, millele aga siis, kui selle adraga, tänu sügavkännile ja raskemapinnalise maa harimisevõtule, olid saavutatud suured tulemused, järgnes tehniline seisak, mis tõi endaga kaasa ka rahvaarvu juurdekasvu peatumise. Nii ei tõusnud rahvaarv näit. Taanis ega Prantsusmaal kuni XVIII sajandi keskpaigani. Näiteks Prantsusmaal oli 14. a. p. Kr. s. 6 miljonit

elanikku, milline arv tõusis peale seisakut 1328. a. 22 või 23 miljonini, oli enne musta surma XVI sajandi keskel umbes 24—25 miljonit ja püsis sellel tasemel XVIII sajandi keskpaigani. Ka taani ajaloolased arvavad, et Taanis oli rahvaarv XIII sajandil sama suur kui XVIII sajandil. Taani uuemad uurimused näitavad, et tolleaegses Taani maakonnas Hallandis oli 1232. a. 56 000 elanikku, 1750. a. aga 57 000, neist 3000 Hallandi linnades. (E. Ar up, Danmarks Historie I, Kopenhagen 1928, lk. 199 j.).

Peab silmas pidama, et ratasader, mille ette rakendati 4 hobust, ei tunginud meie maale ja et selle mõju põllumajanduse ja rahvastiku arvu tõusule jäi ära.

¹¹ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 419, 485, 542—543, 645, 663, 687, 712.

¹² H u p e l, ibidem, lk. 514, 542.

¹³ H u p e l, Topographische Nachrichten, II, lk. 282—283.

¹⁴ H u p e l, Topographische Nachrichten, II, lk. 283—284. Aletsemise üle leiame täiendavaid andmeid Salomon Gubertilt (Stratagema oeconomicum) ja v. Sieversilt (Die Buschländer in Livland durch Feuer verheert. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, Bd. VIII, H. 3, lk. 241). Hueck'i andmeil kõlbasiid aletegemiseks kõige paremini suvised maad, mis olid peale 3—4-kordset lõikust, s. o. 16—20 aasta järele kõlblikud uueks aletegemiseks. Hoopis halvemini õnnestus see aga savistel kõrgustikkudel. Seal kasvas peale alemaa mahavõtmist vilets võsa alles 30 aasta järele. Parema puudusel kasustati siiski seal ka säärast maad aletegemiseks; aegapidi jäi aga säärane maa ikka nõrgemaks. (A. v. Hueck, Darstellungen etc. in Esth-, Liv- u. Curland, Leipzig 1845, lk. 79—80).

¹⁵ H u p e l, Topogr. Nachr. lk. 285—287.

¹⁶ Ibidem, lk. 287.

¹⁷ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 418, 445, 562, 645, 663, 687, 712, 736.

H u p e l, Topographische Nachrichten, I, Riga 1774, lk. 359.

¹⁸ G. Schmoller, W. Naudé und A. Skalweit. Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung Preussens 1740—1756. Acta Borussica. Berlin 1910, lk. 662 jj.

¹⁹ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 418, 445, 484, 513, 541, 645, 663, 687, 712, 736.

²⁰ Jac. Johnson, Grundsätze der Veranschlagung landwirtschaftlicher Grundstücke. Mitau 1839, lk. 42.

²¹ Jacob Johnson, Abhandlung aus und zu der Veranschlagung der Bauerländereien in Liv- und Kurland. Mitau 1835, lk. 112—117.

²² Annemarie Wald, Die Bauerbefreiung und die Ablösung des Obereigentums — eine Befreiung der Herren? Historische Vierteljahrschrift, XXVIII Jahrgang. Dresden 1934, lk. 802—803.

²³ [Fr. U. Albaum], Ueber freye Ein- und Ausfuhr des Getraides in Betracht Estlands. Riga 1772, lk. 34.

²⁴ [Albaum], lk. 41.

²⁵ J. Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig 1876, lk. 315—316. Hupel, Topographische Nachrichten, I, lk. 548—549.

²⁶ H u p e l, Topographische Nachrichten, I, 548—549.

²⁷ [Albaum], lk. 36 jj.

²⁸ Talude tegelik jagamine oli siiski seotud suurte raskustega. Tuli siiski hoida alal talu kui kohustusitaitvat ühikut, tasakaalustades põllu, heinamaa ja karjamaa pindala. Kuid seda tuli siiski ette rahvastiku juurdekasvu jne. tõttu. Sepp, lk. 22.

²⁹ A. W. H u p e l, Oekonomisches Handbuch für Lief- und Ehtländische Guthsherrn, wie auch für deren Disponenten. Erster Theil. Riga 1796, lk. 98.

³⁰ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 94—98.

³¹ H u p e l, ibidem, lk. 99—100.

³² H u p e l, Statthalterschaft, passim.

³³ Wilhelm Christian Friebe, Physisch-ökonomische und statistische Bemerkungen von Lief- und Ehtland. Riga 1794, lk. 69.

- ³⁴ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 210, 596—597.
- ³⁵ H. v. B i e n e n s t a m m, Geographischer Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurland. Riga 1826, lk. 34—35; 185—186.
- Muidugi pole need andmed küll päris täpsad.
- ³⁶ Fr. von J u n g - S t i l l i n g, Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands für die Jahre 1847—63. Riga 1866, lk. 8.
- ³⁷ H u p e l, Topographische Nachrichten II, passim.
- ³⁸ Et mõis, mis ühes talupoegadega moodustas teatud terviku, vaatas talupojale esijoones kui elavale inventarile, osutab osalt seegi väike näide. Hupeli andmetel olevat Sangaste kihelkonna mõisnikud kokku leppinud, et pulmad peavad toimuma mõisade poolt lubatud nädala jooksul. Hupel leiab selle määruse olevat väga mõistliku: seega olevat pandud piir lärmile ja joomisele, võidavat palju rohkem tööd teha, talupoegadel olevat võimalus osa võtta vähestest pulmadest ja seega hoiduda enese ruineerimisest. Nagu näha XVIII sajandi autorite andmeist, oli sääraseks pulmaperioodiks eriti just sügis, kui aasta saak kogutud ja kui tapeti loomad, mis siis ära söödi, kuna muidu peaaegu ilma lihata tuli läbi ajada.
- ³⁹ G. S c h m o l l e r, W. N a u d é, E. S k a l w e i t, Die Getreidehandelspolitik und Kriegsmagazinverwaltung. Acta Borussica. Berlin 1910, lk. 15—16.
- ⁴⁰ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 601.
- ⁴¹ F r i e b e, Bemerkungen, lk. 291—292.
- ⁴² F r i e b e, Bemerkungen, lk. 101—102.
- ⁴³ N. K ö s t n e r, Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. Tartu 1927, lk. 23.
- ⁴⁴ Ibidem, lk. 23.
- ⁴⁵ Fr. v. J u n g - S t i l l i n g, Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauverhältnisse. St. Petersburg 1868, lk. 1.
- ⁴⁶ Vrd. H u p e l, Statthalterschaft, lk. 590—591; H u p e l, Topographische Nachrichten I, lk. 546.
- ⁴⁷ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 591—592.
- ⁴⁸ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 592; F r i e b e, Bemerkungen, lk. 295.
- ⁴⁹ F r i e b e, Bemerkungen, lk. 173—174.
- ⁵⁰ Vt. F r i e b e, Bemerkungen, lk. 173—176 ja 295—296.
- ⁵¹ E c k a r d t, lk. 385—386.
- ⁵² [Albaum], lk. 22 jj.
- ⁵³ [Albaum], lk. 38.
- ⁵⁴ [Albaum], lk. 39.
- ⁵⁵ H u p e l, Topographische Nachrichten I, lk. 411.
- ⁵⁶ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 618.
- ⁵⁷ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 618.
- ⁵⁸ H u p e l, Topogr. Nachrichten, lk. 400.
- ⁵⁹ Ibidem, lk. 424.
- ⁶⁰ Ibidem, lk. 407.
- ⁶¹ F r i e b e, Bemerkungen, lk. 185.
- ⁶² Vt. ka H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 236.
- ⁶³ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 236 jj.
- ⁶⁴ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 241 jj.
- ⁶⁵ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 243—244.
- ⁶⁶ F r i e b e, Bemerkungen, lk. 180—181; H u p e l, Oekonomisches Handbuch, lk. 241.
- ⁶⁷ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 242—243.
- ⁶⁸ H u p e l, Statthalterschaft, lk. 501—502.
- ⁶⁹ Vt. ka H u e c k, lk. 113.
- ⁷⁰ H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 263—264.
- ⁷¹ Ibidem, lk. 237 jj.
- ⁷² H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 237—238.

⁷³ Ibidem, lk. 242.

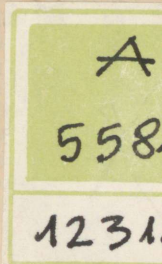
⁷⁴ H u p e l, Topographische Nachrichten I, lk. 539; H u p e l, Oekonomisches Handbuch I, lk. 150.

⁷⁵ H u p e l, Topographische Nachrichten I, lk. 540 jj.

⁷⁶ H. S e p p, Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IX—X, 1933/1934), lk. 204—211.

⁷⁷ G. S c h m o l l e r, W. N a u d é, A. S k a l w e i t, lk. 21—26.

H. Sepp

Äratrükk teosest: „Korp. Sakala 1909—1934“.

K. Mattieseni trüükikoda o.-ü., Tartu 1934.